

AJINIYAZ LIRIKASINDA ESTETIKALIQ KÓZ-QARASLARINIŇ ÓZGESHELIKLARI

Sansızbaeva Perizat

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Filosofiya (qollanba tarawları)
baǵdarı 2-kurs magistrantı
Ilimiy basshı: f.i.k **Zaretdinova.N**

ANNOTACIYA

Bul maqalada XIX ásir qaraqalpaq oyshılı Ajiniyazdın filosofiyalıq, estetikalıq kóz-qarasları sóz etiledi.

Tayanış sózler. Dunyaǵa kóz-qaras, insan máselesi, dunya, estetika.

XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq poeziyası qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında milliy oyanıw ideyaları, milliy kórkemlik ózgeshelikleri menen úlken iz qaldırdı. Usı ásirde jasaǵan hám dóretiwshilik etken ullı klassikler Kúnxoja (1799-1880), Ajiniyaz (1824-1878), Berdaq (1827-1900), Ótesh (1828-1903) shayırlar qaraqalpaq sóz ónerinde burınnan bar xalıq qosıqlarınıń dástúrlerine hám eski túrkiy, sonday-aq arab, parsi ádebiy dástúrlerine súyenip lirika janrın rawajlandırdı, onı qaraqalpaq xalqınıń milliy estetikalıq, kórkemlik talǵamlarına beyimlestirdi.

Nátijede eski túrkiy lirikadan, sonday-aq xalıqlıq lirikadan (xalıq qosıqlarınan) óziniń milliy kórkemlik hám mazmun belgileri menen anıq ajıralıp turatuǵın jańa klassikalıq poeziya júzege keldi. Soǵan qaramastan bul klassik poeziyanıń ideyalıq-kórkemlik saǵaları eski túrkiy jırlarına (poeziyasına) hám XIV-XVIII ásirlerdegi qaraqalpaq jıraw-shayırlarınıń terme-tolǵawlarına barıp tireledi. Bul jaǵday milliy lirikaniń genetikalıq tamirlarına tiyisli dárejede dıqqat awdarıwdı talap etedi.

Filosofiya filologiya menen oǵada baylanıslı ilim. Sonıń ushın da shıǵıs ellerinde kóp ǵana shayırlar ózlerin filosof dep atamaǵanı menen de filosofiyalıq lirikalar jazıp bul ilimge úlken úles qosqanlıǵı málim. Jıraw-shayırlar ishinde biz filosofiyalıq lirikaniń úlgilerin Asan qayǵı da kóremiz. Asan qayǵınıń filosofiyalıq qatarlarınan XIX ásir qaraqalpaq klassikleri de úlgi alǵan. Asan qayǵı shınında da filosof shayırdı. Sebebi onıń tolǵawlarınan hár bir qatarında úlken filosofiyalıq lapız, tereń oy jatadı. Bul qosıq qatarları oqıǵan hár qanday adamdı oylandıradı. Mısalı:

Taza minsiz hasıl tas,
Suw túbinde jatadı,
Taza minsiz hasıl sóz,
Oy túbinde jatadı.

Mine bul pikirlerdiń ózi-aq onıń ápiwayı shayı bolmaǵanlıǵın kórsetedi.

XIX ásir qaraqalpaq klassikleri ishinde Ájiniyaz filosofiyalıq lirikanı shıńına jetkere aldı. Ol bunda Batıs filosofıyanan, shıǵıs dástúrlerinen hám álbette awızeki ádebiyat-jıraw-shayırlar miyraslarınan nár alǵan.

Ájiniyaz pútkil barlıqtı kózge kórinbeytuǵın hám jalǵız Allataalanıń jaratqanlıǵına ıqrar bolǵan. Sol ushında "jer ústi" hám "jer astı" dúnyalarınıń bar ekenligine úlken isenim menen qaraydı. Ájiniyaz "adamzattı bul dúnyanıń kórki"-dep bileti. Mısalı:

Bul dúnyanıń kórki adam balası,
Sol adamnıń kókke jeter nalası.

Asan qayǵıda da, Ájiniyazda da filosofiyalıq qatarlardı parallel túrde súwretlew yaǵnıy adamzat penen haywanat dúnyasın parallel qoyıp súwretlegenin kóriwimizge boladı. Asan qayǵı hámme nársege de bir pikir menen qarap bolmaytuǵının uqtıradı. Sebebi onıń pikiri boyınsha dúnyanıń jaratılısı hár qıylı. Filosofiyada dúnyanıń jaratılısı hár qıylı talıqlanadı. Bir jer taw, bir jer shól bolatuǵın sıyaqlı ol jerlerde jasawshı adamlar hám zıyanlı jánlıklar, pútkil haywanat dúnyası sol jerdiń jaǵdayına iykemlesken. Ol hár qanday maqluqattıń ózine ózi jasap atırǵan jeri, tábiyat dúnyası qádirli dep esaplaydı. Mısalı:

Kólde júrgen qońır ǵaz,
Qır qádirin ne bilsin,
Qırda júrgen tuwalaq,
Suw qádirin ne bilsin,
Jaman adam jelókle,
Er qádirin ne bilsin.

Ájiniyazda bolsa, ol hárqanday xandı xalıqtan ayırıp qaramaydı. Sonıń ushın da bir xanlıq ishinde bolıp atırǵan basqınshılıqlar onıń zeynine tiyedi. Bozataw waqıyasında sonshama xalıq qırılıp, bul hádiysege xannıń aralaspǵan bolıp ózin shetke alıwı da shayırdı oylandıradı. Sonıń ushın da xanǵa arnap filosofiyalıq rubayı jazadı. Mısalı:

Qasqaldaqqa bir aǵarı may pitse,
Ǵarqıldasıp qonar kólin tanımas.
Patshanıń dáwleti qaytayın dese,
Kózine may pitip, elin tanımas.

-dep filosofiyalıq qosıǵında patshanı qattı sınaǵa aladı.

Juwmaqlap aytqanda, biz bul maqalamızda XIX ásir jıraw-shayırlardıń tolǵawları, klassik shayırlarımızdıń toplamları hám sonıń menen birge kóp ǵana bahalı ilimiy miynetler menen tanısqı shıǵıw arqalı kóplegen estetikalıq, filosofiyalıq kóz qarasta jazılǵan shıǵarmalardı anıqlawǵa eristik.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. "Ziywar". Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1988.
1. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1988.
2. Járımbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, "Bilim", 2004.
3. Paxratdinov Á. Berdaq shayırtvorchestvosınıń jıynalıw, basıp shıǵarılıw hám izertleniw tariyxınan. Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1990.
4. Pirnazarov A. Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha geypara oylar(ilimiy kritikalıq maqalalar toplamı. Nókis,"Bilim", 1991.
5. Seytov P. " Filosofiyalıq qollanba" Nókis, 2017.